FIRIBGARLIK QURBONLARIGA YETKAZILGAN MULKIY ZARARNI UNDIRISHDA AKTIVLARNI QAYTARISH VA PROTSESSUAL KAFOLATLARNI KUCHAYTIRISH

Qurbonov Sodiqjon Saidmurot o'g'li
O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi 20-boshqarma katta prokurori
hasanovsawka@gmail.ru

Raqamli to'lovlar, masofaviy savdo va investitsiya platformalarining kengayishi firibgarlikdan yetkazilgan mulkiy zararni qoplash masalasiga yangi talablarni qo'ymoqda. Jinoyat uchun jazo tayinlanishi jabrlanuvchining puli qaytarilganini anglatmaydi: mablag'lar boshqa hisoblarga o'tkazilishi, mulk uchinchi shaxslar nomiga rasmiylashtirilishi yoki bir nechta jabrlanuvchi o'rtasida taqsimlanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 168-moddasi firibgarlikni aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan o'zganing mulkini yoxud mulkka bo'lgan huquqini qo'lga kiritish sifatida belgilaydi. Ushbu modda axborot tizimlari va texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etilgan holatlarni ham nazarda tutadi. Fuqarolik kodeksining 14-moddasi huquqi buzilgan shaxsga, qonun yoki shartnomada boshqacha qoida bo'lmasa, zararning to'liq qoplanishini talab qilish imkonini beradi. Demak, jinoyat-huquqiy kvalifikatsiya va fuqarolik-huquqiy zarar talabi turli vazifalarni bajaradi: birinchisi ayb va jazo masalasiga, ikkinchisi buzilgan mulkiy huquqni tiklashga qaratiladi.

Zararni undirishdagi birinchi amaliy muammo uning tarkibi va miqdorini isbotlashdir. Jabrlanuvchi pul o'tkazmalari, elektron yozishmalar, shartnoma yoki reklama va'dalari, platformadagi hisob ko'chirmalari va to'lov rekvizitlarini saqlashi muhim. Biroq pul o'tkazilganining o'zi har doim firibgarlik tarkibini isbotlamaydi; dastlabki aldash niyati, sababiy bog'liqlik va real zarar alohida baholanishi lozim. Haqiqiy zarar va boy berilgan foyda tushunchalarini farqlash, bir summani ikki marta undirishga yo'l qo'ymaslik ham sud qarorining asoslanganligini oshiradi.

Ikkinchi muammo aktivlarni o'z vaqtida aniqlash va qonuniy tartibda saqlab qolishdir. Mablag' bir necha bank yoki elektron to'lov kanali orqali tez harakatlanganda, kechikkan choralar sud qarorini amalda ijro etib bo'lmaydigan holatga keltirishi mumkin. Shuning uchun tergovchi, prokuror, sud, bank va ijro organlari o'rtasida qonuniy vakolat, sud nazorati, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va shikoyat qilish imkoniyati saqlangan holda tezkor axborot almashinuvi zarur. Bu taklif mavjud barcha idoralarga cheklanmagan ma'lumot olish huquqini berish degani emas.

2024-yilda Oktobrian, Sudrajat va Handayani tomonidan o'rganilgan Indoneziyadagi investitsiya firibgarligi ishida aktivlarni sotish va sud qarorini ijro etish cho'zilishi jabrlanuvchilar kompensatsiyasini kechiktirgani ko'rsatilgan. 2025-yilda Arisanti va hammualliflar ommaviy firibgarlik bo'yicha jinoyat ishini ko'rishning o'zi jabrlanuvchi manfaatlarini to'liq tiklamasligini qayd etib, prokuror ishtiroki va fuqarolik-jinoyat protsesslarini muvofiqlashtirishni tavsiya qilgan.

2026-yilda Simatupang va hammualliflar Indoneziya hamda Malayziya investitsiya firibgarligi bilan bog'liq aktivlarni qaytarish tartiblarini qiyoslab, mulkni aniqlash va qaytarish vakolatlarini muvofiqlashtirish ahamiyatini ko'rsatgan. Biroq ayblov hukmisiz aktivlarni musodara qilish kabi yondashuvlar alohida ehtiyotkorlikni talab qiladi. Clancy (2024) tahlilida bunday mexanizmlar samaradorlik bilan birga mulk huquqi, aybsizlik prezumpsiyasi va adolatli sudlov uchun xavf tug'dirishi mumkinligi ta'kidlangan. Shu bois taklif etiladigan har qanday tezkor cheklov sud nazorati, mutanosiblik va uchinchi shaxslarning e'tiroz bildirish huquqi bilan uyg'un bo'lishi lozim.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Quyidagi jadval statistik ko‘rsatkich emas, balki amaldagi huquqiy yondashuv va ilmiy adabiyotlar asosida ishlab chiqilgan takliflarni qiyoslaydigan mualliflik tahliliy sxemasidir.

1-jadval

Firibgarlik zararini qoplash bo‘yicha huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish yo‘nalishlari

Muammo	Taklif etilayotgan yechim	Kutiladigan natija
Zarar miqdorini aniqlash	Elektron dalillarni tekshirish va zarar hisob-kitobining yagona shakli	Talablarning aniqligi
Aktivlarni yashirish xavfi	Sud nazoratidagi tezkor ta’minlash choralari	Ijro uchun mulkni saqlash
Ko‘p jabrlanuvchili ishlar	Talablar reyestri va adolatli taqsimlash tartibi	Shaffof taqsimot
Sud qarori ijrosining cho‘zilishi	Ijro bosqichlari bo‘yicha elektron kuzatuv	Nazoratning kuchayishi
Uchinchi shaxslar huquqlari	Xabardor qilish, e’tiroz va shikoyat kafolatlari	Mutanosib himoya

Manba: Muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi va ilmiy tadqiqotlar asosida ishlab chiqilgan.

Jadvaldagi takliflar uch bosqichli modelni anglatadi. Dastlabki bosqichda jabrlanuvchining talabi va dalillari standartlashtiriladi; keyingi bosqichda aktivlar qonuniy asosda aniqlanib, zaruratga qarab saqlanadi; yakuniy bosqichda sud qarori ijrosi va qaytarilgan mablag‘larning taqsimlanishi kuzatiladi. Bunda «aniqlangan zarar», «sud tomonidan qanoatlantirilgan talab» va «haqiqatda undirilgan mablag‘» alohida ko‘rsatkichlar sifatida qayd etilishi kerak. Ushbu uch ko‘rsatkichni aralashtirish tizim samaradorligini noto‘g‘ri baholashga olib keladi.

Ko‘p jabrlanuvchili firibgarlikda talablar bir vaqtning o‘zida kelib tushmasligi mumkin. Shu bois yagona reyestr taklifi shaxsiy ma’lumotlarni ochiq e’lon qilishni emas, balki vakolatli organlar tomonidan tekshiriladigan, takroriy talablarni ajratadigan va qaror asosini qayd etadigan himoyalangan hisob tizimini nazarda tutadi. Undirilgan aktivlar barcha talablarni qoplashga yetmasa, ularni taqsimlash mezonlari qonun bilan aniq belgilanishi zarur. Bu jarayonda halol uchinchi shaxslarning mulkiy manfaatlari ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak.

Amriyanto va Syafari (2024) firibgarlik qurbonlari huquqlarini tiklashda restitutsiya va tiklovchi adolatning ahamiyatini qayd etgan. Lekin tiklovchi yondashuv jabrlanuvchining erkin roziligiga, haqiqiy zarar miqdoriga va bosimsiz muzokaraga tayanishi lozim. Zarar qisman qaytarilgani jabrlanuvchining qolgan talablarini o‘z-o‘zidan tugatmaydi. Davlat tomonidan to‘lanadigan kompensatsiya esa jinoyatchidan undiriladigan restitutsiyadan farqli mexanizm bo‘lib, uni umumiy majburiyat sifatida e’lon qilish uchun alohida qonuniy asos va moliyalashtirish tartibi kerak.

2025-yilgi Anggriawan tadqiqotida Ponzi sxemalari bo‘yicha jabrlanuvchining zararini sudga yetkazish, prokuror ishtirokini kuchaytirish va kompensatsiya ijrosini kuzatish taklif etilgan. Bunday yondashuvni milliy sharoitda qo‘llash uchun sudgacha bo‘lgan jarayonda zarar to‘g‘risidagi hujjatlar ro‘yxatini aniq belgilash, da’vo tartibini sodda tushuntirish hamda ijro yakunlari bo‘yicha umumlashtirilgan ochiq ma’lumotlarni shakllantirish maqsadga muvofiq. Ochiq statistika shaxsiy ish materiallarini oshkor etmasligi kerak.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Takliflar samaradorligini tekshirishda ishlarning umumiy sonidan ko‘ra aniq o‘lchovlar muhim: zarar miqdorining qancha qismi sudda tasdiqlangani, qancha qismi amalda qaytarilgani, aktivlarni aniqlashgacha o‘tgan vaqt, ijro davomiyligi va shikoyatlar bo‘yicha bekor qilingan cheklovlar ulushi. Mazkur tezisda O‘zbekiston bo‘yicha 2025–2026-yillardagi firibgarlikdan undirilgan zarar miqdorining ishonchli, bir xil metodologiyali rasmiy qatori tasdiqlanmagani sababli uydirma raqamlar keltirilmaydi. Kelgusida idoralararo taqqoslanadigan statistika aynan shu mezonlar asosida shakllantirilishi ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, firibgarlikdan yetkazilgan mulkiy zararni qoplashning samarali modeli jinoyatni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish, zarar miqdorini ishonchli isbotlash, aktivlarni qonuniy himoyalash, sud qarorini ijro etish va jabrlanuvchi huquqlarini kuzatishni yagona zanjirga birlashtirishi lozim. Xorijiy tajriba tezkor aktiv qaytarishning foydasini ko‘rsatadi, ammo bunday choralar mulk huquqi va protsessual kafolatlardan ustun qo‘yilmasligi kerak. O‘zbekiston uchun ustuvor vazifa yangi sanksiyalar sonini ko‘paytirish emas, balki amalda qaytarilgan zarar ulushini oshiradigan, o‘lchanadigan va adolatli ijro mexanizmini yaratishdir.

Foydalanilgan manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi, 168-modda. https://lex.uz/acts/-111453
2. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, 14-modda. https://lex.uz/acts/-111189
3. Oktobrian, D., Sudrajat, T., & Handayani, S. W. (2024). Resolving execution of judgment in Indonesia investment fraud case.
4. Arisanti, T., et al. (2025). The Concept of Restoring the Rights of Victims of Mass Fraud With Justice.
5. Simatupang, E., et al. (2026). Asset Recovery Mechanism for Victims of Illegal Investment Fraud.
6. Clancy, Á. (2024). Review of Civil Recovery of Criminal Property.
7. Amriyanto, A., & Syafari, T. (2024). Restorative Justice and State Responsibility for the Return of Rights of Victims Due to Fraud.
8. Anggriawan, R. (2025). Recovering Ponzi Scheme Losses and Integrating Victim Impact Statement.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.